

Tõejärgsuse näivusest

Aive Pevkur

Ärikorralduse instituut, Tallinna Tehnikaülikool

Tõejärgsuse mõistet on kasutatud 1992. aastast, kuid avaliku debati teravik suunati nähtusele alles pärast 2016. a Brexiti hääletust ja Donald Trumpi Ameerika Ühendriikide presidendiks valimist. Tõejärgsuse debatis kõneldakse tõest ja teadmistest demokraatia eesmärkide kontekstis. Artikli eesmärgiks on vaadelda, milline on tõe roll demokraatlikus poliitilises valimisdebatis ning näidata, kuidas ekspertteadmine individuaalsete poliitiliste valikute tegemisel ning professionaalses tegevuses, sh teaduses on põhimõtteliselt erinevad.

Märksõnad: tõejärgsus, demokraatia, tõde, ekspertteadmine

1945. a Briti parlamendivalimistel kaotasid konservatiivid eesotsas sõjavõitja Winston Churchilliga leiboristidele. Kaotuse põhjuseid on põhjalikult analüüsitud (vt nt McCulloch 1985), kuid vähem on tähelepanu pälvinud Churchill enda valimistulemus. Woodfordi valimisringkonnas, mis oli Churchilli koduringkond kogu tema poliitikukarjääri jooksul, kandideeris ainsana tema vastu talunik ja sõltumatu „filosoofiline kommunist“ Alexander Hancock. Hancoci eesmärk oli avalikustada oma „filosoofiline plaan“,¹ mida ei ta ise ega Churchill ei pidanud tõsiseltvõetavaks, et saavutada valimisvõit. Sellele vaatamata sai Hancock üle 27% häältest ning Churchillile jäi vaid 72% häältest.² Valimistulemus oli kõigi jaoks, aga eelkõige Churchillile jaoks ootamatu.

Aastaid 2016 ja 2017 iseloomustavad suured valimisvapustused ja neid võib nimetada tõejärgsuse võidukäigu aastateks. Avalikuks on saanud sotsiaalmeedia võimaluste kasutamine valimisvõitluses. 1945. a maailm neid meetodeid ei tundnud. Ometigi on võimalik näha paralleele seitsmekümne

Autori aadress: Aive Pevkur, Ärikorralduse instituut, Tallinna Tehnikaülikool, Akadeemia tee 3, Tallinn 12618. E-post: aive.pevkur@ttu.ee.

¹ *The Socialist Party of Great Britain*, „Greasy Pole: On tactical voting“, <https://www.worldsocialism.org/spgb/socialist-standard/2000s/2005/no-1208-april-2005/greasy-pole-tactical-voting>.

² *Wikiwand*, „Woodford (UK Parliament constituency)“, [http://www.wikiwand.com/en/Woodford_\(UK_Parliament_constituency\)](http://www.wikiwand.com/en/Woodford_(UK_Parliament_constituency)).

aasta taguse ajaga. Nimelt, Hancocki edu üheks põhjuseks peeti alternatiivset valikut Churchillile, kes toleks hetkeks oli korduvalt demonstreerinud oma elitistlikku maailmavaadet. Valijate jaoks tõusetus küsimus alternatiividest.

Artikli eesmärgiks on arutleda mõningate küsimuste üle, mis loovad nii sisu kui konteksti sellele, kuidas mõeldakse tõejärgsusest. Arutluse eelduseks on, et tõejärgsusest kui praktilisest nähtusest ei saa rääkida praktikale viitamata, puht-teoreetiliselt. Arutluse lähtekohaks on mõistmatus tõejärgsuse paanikast, kui eelduseks on, et Ühendkuningriigi Euroopa Liitu kuulumise (edaspidi Brexiti rahvahääletus) või Ameerika Ühendriikide presidendivalimised, millega seoses hakati fenomenist laialdaselt rääkima, viidi läbi demokraatlikult ja seda ei ole kahtluse alla seatud. Sellest tulenevad alaküsimused: Kuidas suhestuvad kodanike võimestamine (*empowerment*) ja kaasamine ning „tõejärgsus“? Mida tähendab poliitilises debatis „tõde“ ja kuidas saab „tõejärgsus“ aset leida?

Järgnevas arutelus kasutan Brexiti ja Donald Trumpi valimist USA presidendiks kui näiteid, mis ilmestavad teatud mõtlemise struktuure ning mille näitel saab osutada nendele vastuoludele, mis tõejärgsusest mõtlemisel varjatud eeldustena eksisteerivad.

1. Demokraatia ja ekspertteadmine

Christoph Behrens (2017) kirjutab: „Trumpi puhul sai maailma kõige mõjukama ja valgustatuma rahva jaoks presidendiks mees, kes kasutas suures ulatuses valesid, pooltõdesid ja osavalt kasutatud valeuudiseid (*fake news*) ning oli nende strateegiate kasutamisel äärmiselt edukas.“ Selline seisukoht peegeldab üldist uskumust või eeldust poliitilisest debatist, mille järgi ühed on aktiivsed (tõese) info andjad ja teised passiivsed info tarbijad. Esimesed on poliitikud või poliitika kujundajad, kes valdavad suuremat hulka ja täpsemat informatsiooni ühiskondlikest protsessidest, teadmused ühiskonna vajadustest ning omavad suurt pilti sellest, mis on ühiskonnale hea. Selline seisukoht lähtub tõdemusest, et ühiskonnad on kõrgelt spetsialiseerunud, inimesed ei ole võimelised eri valdkondade spetsiifilist teadmist asjakohaselt hindama ning peavad seetõttu usaldama eksperte (Musschenga 2002). Poliitiliste otsuste puhul tuleb usaldada poliitikute pakutud infot.

Teisel pool on hääletajad, valijad, kes passiivselt usaldavad seda infot, mida neile poliitiliste protsesside kujundamisel edastatakse, kuna neil endil puudub kas huvi või ettevalmistus pakutava info kriitiliseks analüüsimiseks. Sel viisil tekib kõrgelt diferentseeritud ühiskondades paratamatult asümmeetriline suhe info valdaja ja info tarbija vahel. Selline suhe ei ole omane mitte ainult poliitikale, vaid iseloomustab suurt osa meie interaktsioonist spetsialistide — professionaalidega, olgu selleks siis autoparandajad

või arstid. Asümmeetrilise teadmuse valdamise tulemusena toimub ühiskonnas segregatsioon teadmiste valdamise alusel ja see on kaasaegses ühiskonnas paratamatu. Arstid kui meditsiinilise info valdajad ravivad, juristid kui õigusteadmuse valdajad korraldavad indiviidide omavahelisi õiguslikke suhteid. Sellest loogikast lähtuvalt peaksid poliitikud kui (tõese) info valdajad paratamatult valitsema.

Selline mõttekäik on vastuolus demokraatia ideega. Demokraatia mõiste peaks kõige üldisemalt osutama meetodile, kus *kõik* otsuste tegijad on kollektiivse otsustamise alustasandil võrdsed (Christiano 2015). Siit tuleb esimene vastuolu — me kas eeldame, et ühiskondades toimub ulatuslik spetsialiseerumine ja üheks spetsialiseerumise valdkonnaks on poliitika või eeldame, et lähtuvalt demokraatia aluspõhimõtetest on igal kodanikul võrdne õigus poliitilistes protsessides osaleda ning sel juhul puuduvad siin eksperdid. Sisuliselt taandub küsimus debatiks Platoni traditsioonis tarkade võimu ehk epistokraatia (*epistocracy*) (vt nt Estlund 2003; Brennan 2016; Achen ja Bartels 2016) ja osaliselt kattuvate John Rawlsi ja Jürgen Habermasi mõjudega demokraatia teooriate nagu osalusdemokraatia (*participatory democracy*), silmast silma demokraatia (*face-to-face democracy*) või arutleva demokraatia (*deliberative democracy*) vahel.

Tõejärgsuse üle peetavas avalikus debatis ei seata kahtluse alla demokraatia üldprintsiipe ega debateerita parima valitsemisviisi üle. Rahulolematust on väljendatud tulemuse ja selle saavutamise meetodite üle, süüdistades nii info andjaid kui saajaid väheses hoolimises tõesest teadmisest.

2. Demokraatia ja tõene teadmine

Et öelda midagi mõttekat tõejärgsuse kohta, oleks vajalik eelnevalt määratleda, mis on tõde. Selline ettevõtmine viiks arutluse fookuse mujale, seda enam, et „on võimatu uurida kõike, mida on võimalik öelda tõe kohta mingil koherentsel viisil“ (Glanzberg 2016). Seepärast on lihtsateks eeldusteks võetud, et „uskumus on teadmine juhul, kui ta on (i) tõene, (ii) kindel, (iii) saadud usaldusväärse protsessi kaudu“ (Ramsey 2016, 2205). Usaldusväärset meetodid on need, mida kasutab teadus.

Tõejärgsusest kõnelemisel ei ole esmatähtis tõe täpne defineerimine. Tõejärgsuse kontekst on teine ning selleks on sotsiaalsed praktikad. Bernard Williams osutab, et sotsiaalsete praktikate seisukohast on olulised tõe vourused (*virtues of truth*). Ta nimetab kahte, siirust (*sincerity*) ja täpsust (*accuracy*). Siirus baastähenduses viitab sellele, et inimesed ütlevad seda, mida nad usuvad olevat tõene ehk seda, mida nad usuvad. Täpsus viitab hoolele, usaldusväärsele ja muule sellisele tõe avastamisel ja sellesse uskumisel (Williams 2005, 154). Täpsuse vourus kuulajatel on sama oluline kui kõnelejate siirus (Williams 2005, 156).

Poliitilises debatis ei ole tõe ainus vastand vale. Palju enam on kõneldud pooltõdedest või mittetõe erinevatest varjunditest, seda just seoses poliitiliste hoiakute ja seisukohtade kujundamisega. Harry Frankfurt määratles 2005. a ilmunud essees olukorda, kus kõneleja on hooletu tõe suhtes ja selle suhtes, kuidas asjad tegelikult on — *bullshit* (edaspidi BS, jätan termini teadlikult tõlkimata) (Frankfurt 2005). 2016. a personaliseeris Frankfurt BS, osutades Ameerika Ühendriikide uuele presidendile kui inimesele, kes midagi väites on täiesti ükskõikne selle osas, kas see, mida ta ütleb, on tõe või vale, et tema eesmärk ei ole teatada faktidest, vaid pigem kujundada oma kuulajaskonnas teatud uskumusi ja hoiakuid (Frankfurt 2016).

2016. a aasta sõnaks valiti tõejärgsus (*post-truth*), mida defineeriti kui seotust või osutust asjaoludele, kus objektiivsed faktid on avaliku arvamuse kujundamisel vähemolulised kui emotsioonid või isiklikud uskumused.³ Tõejärgsuse kui mõiste loomine omistatakse serbia-ameerika näitekirjanikule Steve Tesichile, kes 1992. a ajakirjas *Nation* ilmunud essees „Valede valitsus“ (*A Government of Lies*) väitis, et meie vabade inimestena oleme vabal valikul otsustanud, et tahame elada tõejärgses maailmas (Tesich 1992). Küsimus on iga indiviidi, iga valija vabas valikus, mida uskuda, milliseks ühiskonda kujundada ja keda valida riiki juhtima. See on demokraatia fundamentaalne põhimõte, et kõik valimisõiguslikud kodanikud võivad vabalt oma valikuid teha. Demokraatia ei kirjuta ette, millised need valikud peavad olema. Demokraatia teostamisel puuduvad reeglid ka selle kohta, milliseid meetodeid kasutades või millistel eeldustel peavad valijad valikuid tegema või et valikud *peavad* tuginema tõesele teadmisele.

3. Ekspertteadmine ja tõe poliitilises protsessis

Teadus on väga paljudes valdkondades kõige usaldusväärsem teadmiste allikas. Teaduslik meetod põhineb väidete tõestamisel. Iga väide, milleni pole jõutud teadusliku meetodi abil, on üksnes arvamus. Teadus otsib tõest teadmist, järelikult kõige põhjendatumad on otsused, mis põhinevad teaduslikul teadmisel. Küsimus on, kas selline põhimõte on asjakohane või ideaal ka poliitiliste valikute puhul?

Poliitikaga tegelemise eesmärk on teatud grupi, valijate poliitiliste huvide väljendamine ning võimu teostamine. Inimesed otsustavad enamuse põhimõttel selle üle, millist poliitilist agendat peaks ellu viima ja valivad selleks juhid. Demokraatia muudab inimesed otsustajateks ja otsuste legitimeerimine toimub demokraatlikus protsessis nende nõusolekul. Achen ja Bartels (2016, 1) nimetavad sellist arusaama demokraatia „rahvateooriaks“

³ *Oxford Dictionaries*, „Word of the year 2016 is ... post-truth“, <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.

(„*folk theory*“ of democracy). Schumpeter defineerib seda kui klassikalist demokraatiadoktriini ja võtab selle lihtsustatud eelduse kokku sõnadega:

...arvatakse, et on olemas Üldine Hüve [*Common Good*], poliitika ilmselge majakatuli, mida on alati kerge määratleda ning mis on igale normaalsele inimesele ratsionaalse argumendi varal nähtavaks tehtav. (Schumpeter 2002, 63)

Arutelu väärib küsimus, kuivõrd on läbi ratsionaalsuse end ilmutav tõde demokraatia väärtus iseeneses. Demokraatia tundub olema midagi faktilist, unustades ära, et tegemist on ühe võimaliku ühiskonna korraldamise ja valitsemise viisiga. Ratsionaalne argument peaks põhinema toesel teadmisel. Uskumus on, et iga normaalne inimene on pädev nägema ratsionaalset argumenti, iga normaalne inimene on ekspert oma valikute tegemisel defineerimaks Üldist Hüve. Schumpeter jätkab:

Enamgi, see üldine hüve tähendab kaudselt selgeid vastuseid kõiki-
dele küsimustele. Nii et igat sotsiaalset fakti ja igat tarvitusele võetud
või igat tarvitusele tulevat meedet saab ühemõtteliselt klassifitseeri-
da kas „heaks“ või „halvaks“. Üldise hüve mittenägemisele ei saa olla
„mingit vabandust ega saa ka seda mittenägevate inimeste olemasolu
õigupoolest seletada muuga kui ignorantsuse — mis on parandatav
—, rumaluse ja ühiskonnastavastase huviga. (Schumpeter 2002, 63)

Ühiskondliku hüve käsitlemisel ei lähtuta teadmiste teooria kategooriatest tõde-väär, vaid aksioloogia valda kuuluvate kategooriatega hea-halb. Ehk siis uskumus, et tõene teadmine peab olema indiviidi perspektiivist ühiskonna üle tehtavate otsuste tuum, on kaheldav. Bernard Williams väidab, et moraali või eetika küsimustes puuduvad teoreetilised eksperdid (*theoretical experts*), kuna need ei ole teadused (Williams 1993, 216). Kui rakendada Williamsi seisukohta ühiskonna kohta tehtavate otsuste headuse või halbuse üle otsustavatele indiviididele, saame järeldada, et ka otsustamises ühiskondliku hüve üle puuduvad eksperdid.

Ekspert on isik, kel on arvamuse andmiseks vajalikud teadmised ja kogemused. Eksperti jaoks on oluline tõde ja fakt. Ta opereerib tõenduspõhise teadmise teaduslikult tõestatud teooriate ja faktide maailmas. Tänapäeva ühiskonnad ei saa hakkama ilma ekspertteadmisteta.⁴ Kaasaegsetes, kõrgelt diferentseeritud ühiskondades sõltuvad inimesed mitut liiki, sageli anonüümsetest ametnikest, ekspertidest, tootjatest ja müüjatest, et saada tooteid, teenuseid, abi või ravi. Seepärast on inimestel huvi, võttes arvesse suhete asümmeetrilisust, et neid hüvesid pakkuvad inimesed oleksid usaldusväärsed (Musschenga 2002, 174).

⁴ Samal teemal vt ka (Laidre 2017).

Ekspertteadmise põhjal diferentseerunud ühiskondade puhul on paratamatu, et ekspertteadmine on kitsas, spetsiifiline. Siit järeldeb järgmine paradoks. Demokraatia lihtsustatud käsitluse kohaselt peaksid kõik inimesed olema küllaldaselt pädevad eksperdid neis valdkondades, milles nad võtavad üldist hüve taotlevalt vastu otsuseid, olgu selleks siis riigi Euroopa Liidust lahkumine või riigile juhi valimine. Teisalt eeldab eksperdik olemine spetsiifilist teadmist ja kogemust kindlas vallas ning ideaaljuhul peaks teadmine olema põhistatud teaduslike argumentidega.

Sellest tuleneb järgmine paradoks. Ühelt poolt ei saa kõik olla eksperdid väga keerukates küsimustes nagu seda on näiteks ühe riigi Euroopa Liidust lahkumise majanduslik-poliitilised tagajärjed sellele riigile. Teisalt, otsustamiseks selle üle, kas midagi on indiviidile hea või halb, on ainus ekspert indiviid ise. On vää eeldada, et kitsa valdkonna ekspertiis muudab inimese eksperdik igas valdkonnas. Schumpeter iseloomustab seda järgmise näitega:

Pruugib vaid võrrelda advokaadi suhtumist oma kaitsekõnesse ja sama advokaadi suhtumist poliitilisi fakte esitavatesse väidetes, mida ta loeb ajalehest, et taibata, milles on küsimus. Ühel juhul on advokaat õppinud faktide relevantsust hindama aastatepikkuse sihikindla tööga oma kutsealase pädevuse konkreetse huvistiimuli mõjul; mitte vähem võimsa stiimuli mõjul vormib ta seejärel oma oskused, intellekti ja tahte kaitsekõne sisuks. Teisel juhul pole ta võtnud vaevaks valmistuda; teda ei huvita informatsiooni haaramine või sellele kriitikakaanonite rakendamine, mida ta nii hästi valdab, ning on pika või komplitseerinud arutluskäigu suhtes kannatamatu. (Schumpeter 2002, 76)

Schumpeter jätkab:

Nõnda langeb tüüpilise kodaniku vaimne teovõime poliitika valdkonda sisenedes otsekohe madalamale tasemele. Ta argumenteerib ja analüüsib viisil, mille ta oma tegelike huvide vallas varmalt infantiilseks tunnistaks. Temast saab taas ürgnimene. Tema mõtlemine muutub assotsiatiivseks ja afektiivseks. (Schumpeter 2002, 76)

Schumpeter osutab asjaolule, et ideaal Üldist Hüve defineerivast ratsionaalsest agendist on teostamatu.

Hoolimatus tõe ja teadmiste suhtes poliitiliste valikute tegemisel võimaldab valikute mõjutamisel kasutada meetodeid, mida ekspert enda professionaalses tegevuses ei tolereeriks. Frankfurt (2005) osutab, et *BS* olemuslik loomus ei ole niivõrd seotud tõe omadustega, kuivõrd selle kontekstiga, kus *BS* esitatakse. Kuigi *BS* on esitatud hoolimata selle tõeväärtusest, ei tähenda see, et *BS* oleks vale. *BS* esitaja võltsib (*faking*) asjaolusid, kuid see ei tähenda tingimatult, et ta saaks neist valesti aru. *BS* esitaja ei pruugi meid petta, tal

ei pruugi isegi sellist kavatsust olla faktide või selle osas, mida ta peab faktiks. See, milles ta plaanib meid petta ja mis on tema selgelt eristuv tunnus, on tema eesmärgid või kavatsused ning see, kuidas ta tõlgendab seda, mida ta plaanib. *BS* esitaja ei hooli sellest, kas need asjad, millest ta räägib, kirjeldavad reaalsust täpselt. Ta lihtsalt korjab välja või mõtleb välja asju, mis sobivad tema eesmärkidega. Williamsi kategooriaid kasutades võiks öelda, et kui tõe täpsuse vóorus võib *BS* esitaja puhul olla täidetud, siis siiruse vóorus puudub. Frankfurdi diagnoos ja määratlus olukorrale ei ütle midagi selle kohta, kas selline lähenemine poliitilises võitluses on lubatud või lubamatu.

Siit tuleb järgmine paradoks tõejärgsuse probleemi puhul. Eeldus, et ekspertteadmise rakendamisel kasutatavad meetodid rakenduvad iga teadmise analüüsimisel, ei kehti. Frankfurt osutab, et laialt on levinud veendumus, et demokraatias on kodanike kohus omada arvamust kõigest, või vähemalt kõigest, millel on puutumus tegutsemisse oma riigi asjades. Seose puudumine selle vahel, mida inimene arvab ja tema reaalsuse mõistmise võime vahel muutub eriti teravaks siis, kui inimene usub, et tema kui südametunnistuse järgi toimiva moraaliagendi kohus on hinnata sündmuseid ja olukordi igas maailma nurgas (Frankfurt 2005).

Kui iga valimisõigusega kodanik on ekspert tegema poliitilisi valikuid ning tema teadmised ja kogemus on küllaldane selles vallas eksperdikis olemiseks, kuid tõese teadmise kasutamine ei ole ei kohustuslik ega kontrollitav, puuduvad tõkked, miks mitte kasutada poliitika valdkonnas meetodeid, mis rõhuvad emotsioonidele või pooltõdedele või *BS*-ile. Kuid just emotsioonide pinnal otsustamine oli tõejärgse poliitilise valiku tunnus.

Kui vaadata, millises kontekstis on tõejärgsuse avalikus debatis inimestele või olukordadele hinnanguid antud, on lähtekohaks info või faktide kontrollimise meetodi lähedus teaduslikule meetodile. Tõejärgsuse kriitikud tahaksid spetsialistina osutada, milline poliitiline eelistus või milline demagoogiavõte poliitilise eelistuse mõjutamiseks on legitiimne, milline mitte. Kuid poliitilised eelistused ei ole tõe küsimus. Tõejärgsusest kõnelejad eeldavad Locke'likult, et poliitilises protsessis osalejad on ratsionaalsed agendid, kes teevad avalikes küsimustes oma otsuseid tõenduspõhiselt ja faktidele tuginedes. Inimesed, osaledes poliitilises protsessis, otsustavad sageli teistel alustel. Nägemata probleemi poliitilises protsessis osalevas kodanikus nähakse sageli otsuste põhjuseid informaatoris, kes ei järgi otsuste aluseks antava informatsiooni tõesuse ideaali. Unustatakse ära, et poliitika eesmärgiks ei ole tõe, vaid võim või oma poliitilise agenda edendamine ning Üldise Hüve osas puuduks konsensus ka siis, kui otsuste tegemisele eelneva info edastamine oleks ainult faktipõhine.

Siinkohal tuleb ääremärkusena osutada, et teaduse saavutuste kasutamine poliitilistel eesmärkidel ning ekspertide kaasamine spetsiifiliste prob-

leemide lahendamisse on reaalsus. Harry Frankfurt (2005) osutab, et reklaami ja avalikussuhete valdkonnad, mis on tänapäeval tihedalt seotud poliitikaga, on pilgeni täis BS näiteid, samas kui neis valdkondades tegutsevad oma ala silmapaistvad meistrid, kes kasutavad kõige keerulisemaid ja nõudlikumaid oskuseid viia läbi turu-uuringuid, avaliku arvamuse uurimusi, psühholoogilist testimist ning on pühendanud oma tegevuse sellele, et iga nende loodud sõna või kujutis oleks loodud täpselt nii, nagu vaja. Ettevõtte Cambridge Analytica, kelles nähakse üht suuremat tõejärgsuse diskursuse mõjutajat, kasutas oma algoritmide alusena Stanfordi ärikooli õppejõu Michael Kosinski veebipõhise psühhodemograafilise profileerimise alaseid teadustöid, mis on omas valdkonnas revolutsioonilised (vt nt Kosinski et al. 2013; Kosinski et al. 2015; Matz et al. 2017). Seega, poliitiline protsess vajab eksperte, kuid õhku jääb küsimus, kas ja kuidas eksperdid oma töö eest vastutavad? Või vastutab info edastamise täpsuse ja siiruse eest info andmise viimane lüli — sõnumit kandev poliitik?

4. Poliitiliste „tõdede“ valikuvõimalused

Tekib õigustatud küsimus, miks enne Brexitit või Trumpi valimisi ei vääri- nud tõe või faktiteadmise küsimus poliitilises debatis suuremat tähelepanu? Enne sellele küsimusele vastamist oleks asjakohane vaadata valimistel osalemise statistikat Suurbritannias ja Ameerika Ühendriikides.

Suurbritannias on viimase saja aasta jooksul keskmine parlamendivalimiste valimisaktiivsus olnud 70% juures. Kõige aktiivsemalt käidi valimas 1950. aastal, kus valimisaktiivsus oli 83,9% ja kõige madalam 2001. a — 59,4%. Alates 2001. a on valimisaktiivsus hakanud tõusma. 2010 oli osalemisprotsent 65,1, 2017 68,8 (Audickas et al. 2017, 25). Euroopa Liidu ehk Brexiti 2016. a referendumivalimisaktiivsuslike kodanike koguarv oli 46 500 001, osalemisprotsent oli 72,21. Euroopa Liitu jäämise poolt anti 16 141 241 ja vastu 17 410 742 häält. Häälte vahe oli 1 269 501 häält.⁵ Kui võrrelda seda 2017. a parlamendivalimisega, siis osales referendumil ligikaudu 1,5 miljonit inimest rohkem. Kui võrrelda tulemust 2015 a parlamendivalimisega, otsustas oma kodanikukohust Brexiti valimistel täita veidi alla 3 miljoni inimese enam. Kokkuvõttes võib öelda, et briti valijatele läks korda see, kas Suurbritannia jääb või lahkub Euroopa Liidust rohkem kui see, kes riiki valitsevad.

Ameerika Ühendriikide presidendivalimiste puhul ei saa rääkida valimisaktiivsuse tõusust. Kõik analüüsid näitavad, et võrreldes viimase paari valimisega 2016. a valimisaktiivsus langes. CNN väitel oli valimisaktiiv-

⁵ *The Electoral Commission*, „EU referendum result visualisations“, <https://www.electoralcommission.org.uk/find-information-by-subject/elections-and-referendums/past-elections-and-referendums/eu-referendum/eu-referendum-result-visualisations>.

sus 2008. a viimaste kümnendite kõrgeim, 63,7%. 2016. a-ks oli see langedud 55,4% peale.⁶ Antud kontekstis on huvitavam valimas käinute statistiline profiil. Analüüsidest Trumpi valijate profiili tuuakse välja fakt, et maapiirkondades elavate valijate aktiivsus on 2008. a võrdluses kasvanud. Donald Trumpi populaarsus oli võrreldes metropolidega (üle miljoni elanikuga linnad, Trumpi valijaid 40,1%) asulates (elanikkond alla 2500) üle 30% suurem (Trumpi valijaid 70,6%).⁷

Analüüsidest Trumpi valimisvõitu osutab Noam Chomsky statistikale. Trump ületas kõik senised toetushääle rekordid väga paljudes valijagruppides: valged valijad, töölisklass, alamkeskklass, maapiirkondade ja äärelinnade peamiselt ülikoolihariduseta valijad, kes jagavad viha lääneliku ja tsentristliku *establishmendi* vastu. Paljud vihased ja rahulolematud on eelmiste põlvete neoliberaalse poliitika ohvrid (Polychroniou 2016). Trump suutis edukalt juhtida valgete valijate rahuolematuse enda valimistulemusse. Frankfurt ütles, analüüsidest valimistulemusi, et on häiriv avastada, et olulised poliitilised figuurid lubavad endale vabalt nii valetamist kui BS. Kuid veelgi häirivam on avastada, et oluline osa elanikkonnast reageerib lootusetult ebaausale persoonile sellise kõikehõlmava entusiastliku heakskiiduga (Frankfurt 2016).

Küsimus ei ole valimistulemustes või statistikas. Chomsky (Polychroniou 2016) illustreerib intervjuus seda, et inimesed ei vali tõe, vaid lootust. Trumpi näol tekkis lootus neis valijais, kes olid pettunud senises majanduspoliitikas, valitsemise bürokraatias, olid mures valge elanikkonna osakaalu langemise ja konservatiivse kultuuri kadumise pärast. See valijaskonna segment on töökad, patriootlikud, kirikus käivad tõeliste pereväärtustega ameeriklased (*hard-working, patriotic, church-going [white] Americans with real family values*), kes ei taha senise Ameerika kadumist. Chomsky väidab, et Trump andis hääle inimestele, kes ei olnud kaotanud ainuüksi töö, vaid ka usu enese väärtuslikkusse ning kes olid senise valitsuse vastu, keda nad tajusid oma elu alahindavana. Selles protsessis said hääle grupid, kes on alati olnud, kuid keda ei ole nähtud poliitilise jõuna — evangelistid, nativistid, rassistid ning globaliseerumise ohvrid.

Suurbritannias tuli pea kolm miljonit inimest enam täitma oma kodanikukohust Brexiti hääletusel, kui seda oli eelnevatel parlamendivalimistel. Ameerika Ühendriikide presidendivalimistel tuli valima suur hulk neid inimesi, kes olid varem kõrvale hoidnud. Uskudes, et 2016. a mõlema suure va-

⁶ Gregory Wallace „Voter turnout at 20-year low in 2016“, *CNN Politics*, <https://edition.cnn.com/2016/11/11/politics/popular-vote-turnout-2016/index.html>.

⁷ Danielle Kurtzleben „Rural Voters Played A Big Part In Helping Trump Defeat Clinton“, *NPR Politics*, <https://www.npr.org/2016/11/14/501737150/rural-voters-played-a-big-part-in-helping-trump-defeat-clinton>.

limise tulemused on järjekindla väärinfo ja pooltõdede levitamise tulemus, ei seleta see, miks kas tervikuna (Suurbritannia) või osaliselt (USA) valijad aktiveerusid. Tuginedes Chomsky seisukohale, et Trump andis hääle seni vaikijatele, saab teha järelduse, et seni puudus sellel valijagrupil neile sobiv poliitiline agenda, mille nimel oleks tasunud valima tulla. Tähelepanuväärne on, et järgmistel, 2017. a Suurbritannia parlamendivalimistel osales 1,5 miljonit inimest vähem kui Brexiti hääletamisel.

Demokraatlikus protsessis on poliitika tegemise eeldus valikute, eelkõige üldise hüve üle otsustamine. Valikute tegemise lähtekohaks ei ole mitte erinevate demokraatiateooriate käsitus üldisest hüvest, vaid demokraatlike riikide konstitutsioonilised eesmärgid. Põhiseadustes ei ole üldine hüve üheselt määratletud, vaid viidatakse rahva või inimeste edule, kasule, heaolule või ühistele eesmärkidele.⁸

See ei johtu eeskätt mitte asjaolust, et mõned inimesed võivad tahta asju, mis ei ole üldine hüve, vaid märksa fundamentaalsemast tõigast, et erinevate indiviidide ja gruppide jaoks tähendab üldine hüve paratamatult erinevaid asju. (Schumpeter 2002, 64–65)

Väärtusvalikute üle otsustatakse vastavalt oma uskumusele, mis kujunevad välja ajaloolistel, kultuurilistel, majanduslikel ja muudel asjaoludel. See põhjustab lahkkelisid, mida

ei saa lahendada ratsionaalsete argumentide abil, sest lõplikud väärtused — meie arusaamad sellest, milline peaks olema elu ja ühiskond — seisavad pelgast loogikast kõrgemal. (Schumpeter 2002, 64–65)

Siia võib lisada, et väärtusvalikud seisavad kõrgemal ka teadusest ja tõest. Vaatamata asjaolule, et valimisretoorikas on poliitikute eesmärk kõikide ühiskonna liikmete heaolu, sisustatakse parteipoliitiliselt üldise hüve mõiste kitsamast maailmavaatelisest perspektiivist.

Igaüks omab poliitilisi väärtusvalikuid (valimistel osalemise eeldus), on nendes ekspert ja peab saama neid vabalt väljendada (sõnavabaduse kasutamine). Kuna kõiki võimalikke väärtusvalikuid on keeruline riigi tasandil realiseerida, valime poliitilises protsessis esile kerkinud või pakutud poliitikaid või poliitikud, keda usume vastavaid ideaale kandvat.

Peamised poliitilised valikud on kujunenud evolutsiooniliselt, neid on mõjutanud eelkõige ajaloolised sündmused, mis määrasid teatud poliitilised uskumused valikute äärealadele. Valitses konsensus, millised ideed või

⁸ Eesti Vabariigi põhiseadus: „pandiks praegustele ja tulevastele põlvedele nende ühiskondlikus edus ja üldises kasus“, <https://www.riigiteataja.ee/akt/633949> Ameerika Ühendriikide konstitutsioon: „establish Justice, insure domestic Tranquility, provide for the common defence, promote the general Welfare, and secure the Blessings of Liberty to ourselves and our Posterity“, <http://constitutionus.com>.

poliitilise debati meetodid on sobivad, millised mitte ja seda mitte ainult Euroopas. Teisalt tõi see kaasa poliitikate valikute piiratuse, kus teatud eelistustega valijad ei leidnud endale poliitilist platvormi.

Bernard Williams osutab olulisele küsimusele: mil määral praktikad, mis põhinevad sõnavabaduse (*free speech*) väärtusel teenivad samal ajal tõe ja tõesuse väärtust (Williams 2005, 160). Jätkates sama mõtet: mingi süsteemi jaoks on üks asi edendada väljendusvabadust ja teine asi on olla selline süsteem, mis on hästi kohandatud teatud valdkondades tõe avastamiseks ja edastamiseks. Alati jääb põhimõtteline küsimus, mil määral esimene aitab teist, kas siis ise toimides või võrreldes alternatiividega. See on küsimus, mis ei pruugi alati anda loodetud vastust (Williams 2005, 161). Sellest tuleneb järgmine paradoks. Kui usume, et inimestel peab olema vabadus osaleda poliitikakujundamises, tehes väärtusvalikuid vastavalt oma uskumustele, siis ei tohiks meil olla õigus valikute ringi piirata. Kui usume, et mitte iga poliitiline valik ei ole õigustatud, siis tuleks määratleda kriteeriumid, millised valikud on lubatud ning mehhanismid, kuidas saavad poliitilised ideed valikute agendasse tõusta.

Kui valijaid või kodanikke püütakse kaasata poliitiliste valikute disainimise ning erinevaid valijagruppe püütakse jõustada (*empower*), toob see demokraatlikus protsessis paratamatult kaasa seni väheaktiivsete aktiveerumise, kuna tekivad ideed ja strateegiad, mis väljendavad nende poliitilist väärtuspilti. Uute ideede tulekuga tekivad uued poliitikud, kes kannavad seni hääletute uskumusi ning esitavad olukordi viisil, mis pakuvad veendumustega kooskõlalist seletust.

Tõejärgsuse kontseptsioonis on põhimõtteline küsimus ja see ei ole küsimus tõe olemusest, vaid *BS* mõjust valijatele. Kui on õige väide, et valijad on manipuleeritavad ning usuvad pooltõdesid ning *BS*-i, tähendab see, et inimesed kujundavad oma poliitilised valikud valeteadmiste ja pooltõdede põhjal. Sel juhul tuleks analüüsida, kas selliste meetodite kasutamine läheb kokku demokraatia ja sõnavabaduse ideaalidega.

Kui õige on väide, et 2016. a valimistel leidsid paljud valijad enda jaoks sobiva poliitilise platvormi, mis neil seni puudus, siis mingit tõejärgsust ei ole. On toimunud poliitilise valiku spektri laienemine ning see on normaalne osa demokraatlikust protsessist, kus osadel valijatel puudus varasemalt sobiv poliitiline agenda. Esile kerkinud seisukohad kõnetavad neid ning pooltõdede või valefaktide pakkumine ei ole määrava tähtsusega. Sel juhul on nõ pinnas enne olemas ning need, kes esitavad asjaolusid sobival viisil, on ära tundnud teatud valijagrupi soovid. „Ajupesu“ ei ole, sest uskumuste pakett oli enne olemas ja seda ei olnud vaja kujundada. Objektivse teadmise roll poliitiliste seisukohtade kujundamisel on alati olnud emotsioonidest või isiklikest uskumustest väiksema tähtsusega. Seni puudusid teatud usku-

mustel poliitilised esindajad või ei olnud poliitiliste äärealade esindajaid piisavalt palju, et tekiks poliitilised jõud, kes, esindades äärmuslikumaid seisukohti, oleksid saanud kujuneda poliitikamaastikul kaasarääkivaks jõuks. Radikaalsete parteide esiletõus Euroopas ning Brexiti ja Trumpi võit kõnelevad pigem selle seisukoha poolt.

5. Egotsentrismi eksimus

Donald Trumpi valimine Ameerika Ühendriikide presidendiks šokeeris demokraate, turge, poliitikavaatlejaid.⁹ Kui kandidaadid ning nende positsioonid on teada, ei peaks valimistulemused sellist reaktsiooni esile kutsuma, eeldades, et demokraatliku valimisprotsessi puhul on lõpptulemus ennustamatu. Kui käsitleda valimistulemuste reaktsioone raamistikus, mis on eelnevas arutelus esitatud, on nende põhjuseks erinevad poliitilised väärtuspakkumised, mis 2016. a olid ühel tiival nõ traditsioonilised, teisel tiival varasemast erinevad. See on formaalne põhjus. See ei selgita reaktsioonide intensiivsust, mis ilmutasid sallimatuse märke. Valimistega seotud protsessides nähti ohtlikke arenguid mitte üksnes poliitikale, vaid ideede ajaloole laiemalt (Behrens 2017). Küsimus, mis tõusetub on, kas hinnangud demokraatia reeglite järgi toimunud valimistele ei ületa sallivuse piire, ei muutu sallimatuks? Kas sallimatus äärmuslike poliitiliste ideede suhtes on aktsepteeritav? Kas peaks olema valimistulemuste suhtes sallimatu ka siis, kui need on läbi demokraatliku valimisprotsessi legitimeeritud? Popper defineerib sallivuse paradoksi kui

piiramatu sallivus viib paratamatult sallivuse kadumiseni. Kui me laiendame piiramatut sallivust isegi nendele, kes on sallimatud, kui me ei ole valmis kaitsma sallivate ühiskonda sallimatute rünnaku eest, hävitatakse sallivad ja ühes nendega sallivus. — Selle sõnastusega ei anna ma näiteks mõista, nagu peaksime alati alla suruma sallimatute filosoofiate kuulutamise; niikaua, kui võime neile ratsionaalsete argumentide abil vastu hakata ja neid avaliku arvamuse abil vaos hoida, poleks allasurumine mõistagi tark. (Popper 2010, 475)

Nagu on õigustatud paljude intellektuaalide seisukoht, et Trumpi poolt pakutud valikud Ameerika Ühendriikide jaoks ei sobi, on õigustatud ka Suurbritannias West Midlandsi valijate usk, et Euroopa Liidust lahkumine on hea. Kui demokraatias on igal üks hääl, ei ole Brexiti vastaste hääl parem kui selle pooldajate oma.

Kui Popper osutab, et sallimatutele tuleb vastu astuda ratsionaalsete argumentidega, kuid 2016. a valimised näitasid, et poliitiline debatt ratsionaal-

⁹ Maxwell Tani „Donald Trump shocks world, wins presidential election in biggest upset in political history“, *Business Insider*, <http://www.businessinsider.com/donald-trump-wins-election-results-2016-11>.

sete argumentidega on ajalugu, siis kus on lahendus? Kõige lihtsam on tulemustes süüdistada valesid ja pooltõde ning võtta igalt inimeselt ära vastutus oma valikute eest. Sellega võetakse ära vastutus nendelt, kel oli võimalus teistsuguseid hoiakuid kujundada. Chomsky (Polychroniou 2016) toob välja mõned ameerika valijate uskumused: 40% Ameerika elanikkonnast ei näe globaalses soojenemises probleemi, kuna Jeesus tuleb mõne aastakümne pärast. Samapalju inimesi usub, et maailm loodi mõne tuhande aasta eest. Kui teadus on konfliktis Piibliga, seda halvem teadusele. See osutab pigem asjaolule, et valimistulemusi ei otsustatud mitte valimisdebatis vaid palju varem, siis kui valijate seisukohad välja kujunesid. Valimistulemuste põhjused ei ole tõejärgsuses või levitatud BS-is, vaid selles, et paljude valijate jaoks ei ole teadus maailmapildi alus ning kriitiline mõtlemine peamine meetod.

Teadus ja teaduslik teadmine ei ole iseenesestmõistetavad väärtused. Sel viisil mõtlemist tuleb õpetada ja levitada. Teadlaskonnas tundub valitsevat usk, et teaduslik teadmine on vankumatult tänapäeva inimese mõtlemise aluseks. Hasok Chang kirjeldab olukorda kriitiliselt:

Akadeemilise filosoofia suhtlus ülejäänud ühiskonnaga on haledalt nurjunud, isegi teiste valdkondade õpetlastega, k.a teadlastega. Me räägime iseendaga, me käitume, nagu oleksime mingid tehnilised spetsialistid, kelle tööd mittespetsialistid hinnata ei oska. (Auseichyk et al. 2017)

Paradoks on selles, et mida enam jõuavad teaduse viljad, IKT võimalused või psühho-demograafiline profileerimine avalikku ruumi ja kasutatakse poliitiliste seisukohtade levitamise vahendina, seda enam tuleb teadusliku teadmise levitamisega tegeleda, ratsionaalsete argumentide paremust selgitada ja õigustada. Teaduslikku maailmapilti võiks vaadelda võistleva poliitilise seisukohana ja teadlaseid või mõtlejaid selle kandjatena.

6. Tõejärgsuse näivus

Tõejärgsus on näivus. Tõejärgsuse äge hukkamõist väljendab pigem ühe ühiskonnagupi uskumuse, et valijad teevad poliitilisi valikuid teadusliku ja tõese faktiteadmise põhjal, kokkukukkumist. Kui avalikus debatis domineerivad pigem ühte tüüpi seisukohad, ei tähenda see, et teist tüüpi seisukohad puuduksid. Need saavad nähtavaks poliitilistes valikutes. Uskumus, et ainult teaduslikku meetodit kasutataval kodanikel on õigus osaleda poliitilistes valikutes, eeldaks põhimõttelist võimukäsitluse muutmist näiteks epistokraatiaks. Niikaua, kuni poliitilises agendas puudub alternatiivne võimu korraldamise viis, tuleb leppida demokraatiaga.

Tõejärgsuse debatti peavad teadlased teaduse vahenditega, kus oluline osa on faktidel ja tõesel teadmisel. Eeldatakse, et poliitilised otsused on kodanike informeeritud otsustamine selle üle, kes ja kuidas valitseb. Selleks, et

valitsemine toimuks nendesamade kodanike huvides, tuleb kodanikke otustamiseks kaasata. Kaasamisprotsessis toimub debatt erinevate tegevusstrateegiatega üle, kus esitatakse teaduslikke meetodeid kasutades valideeritud ja reliaableid argumente ja fakte. Informeeritud debatt eeldab osalistelt teadmiste sümmeetriat, kusjuures asjaosalised usuvad (*believe*), et nende seisukohad on põhjendatud ja tõesed. Argumentide läbirääkimise käigus selgub võimalikult paljude jaoks kas parim või õiglaseim otsus (üldine hüve) ja see viiakse ellu. Läbi selle prisma seletatakse tulemusi ning jäetakse tähelepanuta, et poliitilised valikud ei ole sageli ratsionaalsed ning poliitilise protsessi eesmärk ei ole tõe väljaselgitamine, vaid poliitilise agenda elluviimise nimel võimu taotlemine. Poliitiline agenda on teatud grupi väärtuste ehk maailmavaate põhine. See ei ole kunagi universaalne. Teaduse eesmärk on jõuda teadmiseni, mis oleksid universaalselt kehtivad. Teadlastel puudub (reeglinna) kogemus poliitikast ning seetõttu ei nähta poliitikategemise põhimõtteliselt teistsugust loomust.

Rahulolematust tekkinud olukorraga, kus valijad otsustavad emotsioonide, pooltõdede või BS põhjal (tõejärgsus) saab ületada, kui muuta neid aluseid, millelt poliitilisi valikuid tehakse. „Tõejärgsuse“ ületamiseks tuleks igast valijast kujundada teaduslikku meetodit kasutav ning tõe otsiv mõtleja. See vajaks teaduse ja teadlaste rolli ümbermõtestamist ühiskonnas. Nii kaua, kui sellega ei tegeleta, saavad ühiskonna toimimise reegleid kujundada need, kel võib olla teistsugune maailmapilt. Legitiimsed demokraatlikud poliitika kujundamise protsessid annavad neile selleks võimaluse ja õigustuse.

Kirjandus

- Achen, C. ja Bartels, L. (2016). *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*, Princeton University Press.
- Audickas, L., Hawkins, O. ja Cracknel, R. (2017). *UK Election Statistics: 1918-2017*, The House of Commons Library.
URL: <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7529/CBP-7529.pdf>
- Auseichyk, Y., Gonianakis, K. ja Mets, A. (2017). Aktiivse realismi ideoloogia (intervjuu Hasok Changiga), *Sirp* **18**: 4–6.
URL: <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/aktiivse-realismi-ideoloog/>
- Behrens, C. (2017). A call to philosophers: Join the fray, help fix our world, *Süddeutsche Zeitung*.
URL: <https://www.worldcrunch.com/opinion-analysis/a-call-to-philosophers-join-the-fray-help-fix-our-world>

- Brennan, J. (2016). *Against Democracy*, Princeton University Press, Princeton.
- Christiano, T. (2015). Democracy, E. N. Zalta (toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/democracy>
- Estlund, D. (2003). Why not epistocracy?, N. Reshotko (toim), *Desire, Identity and Existence: Essays in honor of T. M. Penner*, Academic Printing and Publishing, lk 53–69.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*, Princeton University Press, Princeton.
- Frankfurt, H. G. (2016). Donald Trump is BS, says expert in BS, *Time*.
URL: <http://time.com/4321036/donald-trump-bs/>
- Glanzberg, M. (2016). Truth, E. N. Zalta (toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/truth>
- Kosinski, M., Matz, S., Gosling, S., Popov, V. ja Stillwell, D. (2015). Facebook as a social science research tool: Opportunities, challenges, ethical considerations and practical guidelines, *American Psychologist* **70**: 543–556.
- Kosinski, M., Stillwell, D. ja Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior, *Proceedings of the National Academy of Sciences PNAS* **110**: 5802–5805.
- Laidre, M. (2017). Eksperdikultus ehk kui Platon olnuks dendroloog, *Sirp* **38**: 40.
URL: <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/eksperdikultus-ehk-kui-platon-olnuks-dendroloog/>
- Matz, S., Kosinski, M., Nave, G. ja Stillwell, D. J. (2017). Psychological targeting as an effective approach to digital mass persuasion, *Proceedings of the National Academy of Sciences PNAS* **114**: 12714–12719.
- McCulloch, G. (1985). Labour, the left, and the British general election of 1945, *Journal of British Studies*, **24**: 465–489.
- Musschenga, A. W. (2002). Integrity: Personal, professional and moral, A. W. Musschenga (toim), *Personal and Moral Identity*, Kluwer, Dordrecht.
- Polychroniou, C. (2016). Trump in the White House: An interview with Noam Chomsky, *Truthout*.
URL: <https://truthout.org/articles/trump-in-the-white-house-an-interview-with-noam-chomsky/>
- Popper, K. R. (2010). *Avatud ühiskond ja selle vaenlased I. Platoni lummuses*, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.

- Ramsey, F. P. (2016). Teadmine, *Akadeemia* **28**: 2205–2207.
- Schumpeter, J. A. (2002). Kaks demokraatiakontseptsiooni, J. Lipping (toim), *Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid*, EYS Veljesto Kirjastus, Tartu.
- Tesich, S. (1992). A government of lies, *The Nation* **January 6/13**: 12–14.
- Williams, B. (1993). Who needs ethical knowledge?, *Royal Institute of Philosophy Supplement* **35**: 213–222.
- Williams, B. (2005). Truth, politics, and self-deception, *In the Beginning Was the Deed, Realism And Moralism In Political Argument*, Princeton University Press, Princeton, lk 154–164.

On the Fictional Character of Post-truth

The concept of post-truth has been used since 1992, but the public debate has been focused on it only after the 2016 Brexit vote and election of Donald Trump as the President of USA. In the post-truth debate people talk of truth and knowledge in the context of the aims of democracy. The purpose of the article is to see what is the role of truth in the election debates in democratic states and to show how expert knowledge in making individual political choices and in professional activities, including science, are in principle different.

Keywords: post-truth, democracy, truth, expert knowledge
